

Volledige leerstof Ab Urbe Condita/achtergronden cultuur, genre etc. op basis van syllabus.

Geen tekstbesprekingen, raadpleeg daarvoor eigen docent of bijvoorbeeld Otto Gradstein op Youtube. Wel samenvattingen van vertalingen en achtergronden met het boek *Geloof en Bijgeloof* van C. Hupperts en E. Jans als uitgangspunt. Uiteraard ook te gebruiken in combinatie met andere methodes. Gemaakt door leerlinge zonder eventueel nakijken door docent. *Teksten: alleen in vertaling. Schuingedrukt bij teksten: uit boek of eigen aantekeningen. Normale tekst is samengevat of deels overgenomen van vertalingen van Livius' teksten. Vragen of correcties: Nienke.groskamp@gmail.com. Succes met leren!

Hoofdstuk 1

1. Leven en werk van Livius

- 64 v.C. - ca 17 n.C., geboren te Patavium. Welvarend handelscentrum bekend om ouderwets, degelijk moraal. Rijke familie, goede opleiding gehad.
- Leefde in overgang Republiek-Keizertijd. Maakte 2 bloederige burgeroorlogen mee: Caesar-Pompeius in 49-48 en Marcus Antonius-Octavianus. 31 v.C.: Octavianus wint, einde Republiek. 27: eretitel van senaat: Augustus. Eerste Romeinse keizer.
- Livius beschreef geschiedenis van Rome, waar hij v.a ongeveer 29 woonde, in de *Annales*. Duurde veertig jaar, heette later *Ab Urbe Condita Libri* (boeken vanaf de stichting van de stad).
- Over deze boeken weten we weinig met zekerheid. Hing samen met hoop op betere toekomst na bloedige burgeroorlogen. Augustus werd als tweede Romulus gezien. 142 boeken (boekrollen, 60/70 pag modern boek). Traditioneel ingedeeld in *decaden*, onderdelen van 10 boeken, maar waarschijnlijk in *pentaden* (5) gepubliceerd. Chronologisch, verschillende gebeurtenissen per jaar ingedeeld en verteld ook al strekten zij zich over een langere periode uit (*annalistische* ordening).
- Overgebleven: 1-10, over stichting van Rome, Koningstijd en Vroege Republiek tot 293 v.C.; 21-45 (waarin veel ontbreekt), vanaf begin Tweede Punische Oorlog tegen Carthago (Hannibal) in 218, de Macedonische en Syrische Oorlogen tot onderwerping Macedonië in de slag bij Pydna in 167 v.C. 10 boeken wijdt Livius aan Tweede Punische Oorlog (219-201 v.C.), optreden Hannibal en Romein Scipio centraal.
- Inhoud verloren boeken bekend door fragmenten en uittreksels uit 4e eeuw n.C. Omvangrijkste ons overgeleverde Romeinse geschiedwerk.

2. Geschiedschrijving in de Oudheid

- Grieken begonnen geschiedschrijving. Historiografie: onderzoek gebaseerd op eigen waarnemingen en die van anderen. Beschrijvend en verklarend, oorzaken & gevolgen.
- Kenmerken geschiedschrijving oudheid:
- 1. Verhalende vorm. Veel bij Herodotus, *pater historiae* (- Cicero). Ook bij Livius.
- 2. Groot aandeel redevoeringen. Voor variatie, niet letterlijk zo gezegd. Herodotus verzon speeches, want hij heeft die mensen nooit gekend. Kruipt in hun huid. Andere historici heeft speeches wel gehoord of verslagen gelezen, maar niet letterlijk. Voor variatie, commentaar en drama.
- 3. Herinnering aan glorieuze daden. Herodotus zegt dat letterlijk. Kan voorbeeld zijn. Bovendien beloofden grootse daden onsterfelijkheid, ook voor degene die ze heeft geboekstaafd. Schrijver wil indruk maken op lezer en doordringen van belang.
- Kenmerken Romeinse geschiedschrijving:
- 1. Annalistische ordening
- 2. Politieke inslag. Vooral politieke geschiedenis, beschrijven beleid en intriges die beleid hebben bepaald; oorlogen, gedrag van bestuurders, levenswandel van keizers, spanningen tussen senaat en keizer. Weinig uitgebreide geografische/topogr beschrijvingen en ook weinig studie en typering van andere volkeren.
- 3. Moraliserende tendens. Nut van geschiedschrijving ligt vooral in opvoedende waarde. Tijd van de schrijver: verdorven en verstoken van oude Romeinse deugden en waarden. Verleden > heden, maakt Livius erg duidelijk.
- 4. Concentratie op Rome. Met enkele uitzondering enkel bezig met *res gestae* van Romeinen en uitbreiden/consolideren van macht van de stad Rome.

3. Livius' opvattingen als historicus

- Doel: dat Romeinse prestaties bekend blijven: de opkomst van Rome en het vestigen van heerschappij over Italië en de rest van de mediterrane wereld. Vaderlandslievend.

- Morele bedoeling: inspirerende en waarschuwendende *exempla* om deugdzaam gedrag en moraal van voorouders tot voorbeeld te nemen op individueel en nationaal niveau. Deugden: *fortitudo* (moed), *sapientia* (wijsheid), *iustitia* (rechtvaardigheid), *clementia* (mildheid). Sterke neiging idealiseren Romeinse verleden/oude Romeinse moraal.
- Schrijven over vroegere Rome biedt afleiding/doet ellende en morele verval eigen tijd vergeten.
- Schrijft geschiedenis met zekere distantie en niet als nauw betrokkene of belanghebbende bij beschreven gebeurtenissen.
- Cicero (106-43 v.C.) bespreekt in *De Oratore* eisen van goede redenaar. Kritiek oude annalisten, verfraaiden te veel. Eisen: *moed hebben geen onwaarheid te spreken en de waarheid niet verzwijgen; dus bij het schrijven alle verdenking van sympathie of antipathie vermijden*. Dus: nastreven van objectiviteit. Cicero kende het werk van Livius niet, andersom wel. Livius beantwoordt inhoudelijk aan de eisen.

4. De bronnen van Livius

- *Annales Maximi*: jaarkronieken, per jaar belangrijkste officiële gebeurtenissen door de *Pontifex Maximus* (hoofd priestercollege dat moest zorgen voor godsd. verplichtingen). Op wit bord bij zijn huis opgetekend, toegankelijk voor alle Romeinen.
- Adellijke familiearchieven. Ambtelijke stukken en gedenkschriften afkomstig van beroemde voorouders bewaard. Indrukwekkende lijkreden bij begrafenissen soms ook bewaard. Livius is kritisch over betrouwbaarheid ervan.
- *Senatus consulta*, officieel gepubliceerde senaatsbesluiten.
- *Annalisten*, werkzaam v.a 2e eeuw v.C. Geschiedschrijvers die hun stof per jaar (*annus*) geordend hebben, in overeenstemming met jaarlijkse wisseling van magistraten. Beschrijven politieke en militaire gebeurtenissen waarbij Romeinse volk was betrokken, vermelden belangrijke beslissingen en benoemingen te Rome, bespreken ook voortekenen en rampen. Voelden plicht om daden van grote mannen (*res gestae*) op grote schaal in werk te voegen. Nadruk op Rome.
- Livius controleerde niet zelf zijn bronnen. Bezocht ook niet plaatsen die hij beschreef. Maakte zich weinig zorgen om precieze details, vooral secundaire bronnen (werk andere geschiedschrijvers v.a 3e eeuw v.C.). Voor vierde decade, waarin hij confrontatie Rome-Griek. bespreekt, vooral Polybius (200-120 v.C.) gebruikt. Volgt nauwgezet, vaak onkritische houding t.o zijn bron. Toch beoordeelt hij gedrag v/d Romeinse senaat/leger/aanvoerders positiever dan Polybius dat deed (idealiserende tendens, feiten anders weergegeven dan bron). Ook vertaalfouten, over het algemeen eerlijk in zijn behandeling van het materiaal.

5. Livius als schrijver en verteller

- Lange volzinnen, bestaande uit een hoofdzin en enkele bijzinnen. Lopen soepel, goed geconstrueerd en dus overzichtelijk. Noemen we *perioden*.
- Quintilianus, leraar in retoriek (ca. 35-100) beschrijft Livius' stijl als *lacta ubertas* (overvloedigheid van melk, romige overvloedigheid). Zinnen hebben zuiverheid en rijkdom van melk.
- Militaire en politieke geschiedenis gedramatiseerd d.m.v veel aandacht gevoelens, motieven en reacties van deelnemers. Veel pathos.
- Gebruikt vaak *visualisering* of *enargeia*: levendig beschrijven, veel details om lezer te boeien en gevoel geven dat lezer het zelf ziet gebeuren.
- De tekst van *Ab Urbe Condita* is *narratief*: als verhaal gepresenteerd. Soms geeft hij tussendoor zijn eigen mening, als hij bv twijfelt aan de betrouwbaarheid van zijn bron. Ergert zich ook zeer aan overdrijvingen van bronnen.
- Redevoeringen geven oorzakelijke verbanden (Livius' visie) en openbaren karakter, principes, motieven en plannen van de politieke leiders en generaals, gemoedstoestand van het volk en het leger (karakteriseren). Niet letterlijk overgenomen, de meesten al dood.
- *Dramatische ironie*: lezer heeft meer informatie, woorden van personage hebben andere lading voor de lezer. Veel in tragedies.

- Als Livius samenvatting van gebeurtenissen geeft of sprong in tijd: verteltijd wordt korter dan vertelde tijd. Karakterisering maakt verteltijd langer dan vertelde tijd. Narratologische middelen om *versnelling* of *vertraging* in verhaal te brengen.
- Voor spanning blijkt Livius als alwetende verteller vooruit (*prospectie*) of verwijst terug naar eerdere zaken (*retrospectie*).

***Praefatio** (voorwoord)

Livius twijfelt of het de moeite loont de geschiedenis van het Romeinse volk v.a stichting stad te beschrijven.

Bezwaar tegen schrijven **1**: Onderwerp oud/algemeen bekend, vaak beschreven

- Doet hem een genoegen om bij te dragen aan de Romeinse geschiedschrijving
- Als hij in schaduw blijft van die andere vele schrijvers, troost hij zich met hun roem en grootsheid.

Bezwaar tegen schrijven **2**: Enorme onderneming, geschiedenis gaat meer dan 700 jaar terug. De stad, heel klein begonnen, heeft zulke proporties aangenomen dat het gebukt gaat onder eigen omvang.

Bezwaar tegen schrijven **3**: Meeste lezers interesse in moderne geschiedenis ('waarin de kracht van het sinds lang oppermachtige volk zichzelf aan het vernietigen is'). Livius veracht het moderne en zoekt afleiding in het oude. *Voordeel daaraan* : minder zorgen te maken over de kans dat hij spanningen veroorzaakt.

Disclaimer van Livius: twijfelt aan betrouwbaarheid bronnen: voor/tijdens de stichting mooi gemaakt door fantasie/dichters (bv goddelijke oorsprong. Rome kan het zich veroorloven die toe te eigenen, de omliggende volkeren accepteren het wel omdat hun krijgskunst zo groot is). Gaat niet bevestigen of weerleggen. Is ook niet heel belangrijk. Wel belangrijk:

- Hoe leefde men, hoe waren de zeden en gewoonten?
- Door welke mannen en beleid heeft men in vredes -en oorlogstijd heerschappij verworven en uitgebreid?
- Hoe, toen de discipline verslaptte, kwamen we in een moreel verval/morele ineenstorting zelfs?

Wat te doen met al deze kennis: voorbeeld nemen aan verleden, lessen uit trekken (exempla). Livius prijst:

- Pas heel laat moreel verval, Rome lang volgehouden
- Geen enkele staat zo groot/rechtschapen/rijk aan goede voorbeelden

Hoe minder bezittingen men bezat, hoe minder begeerte er was. Pas kort geleden is hebzucht komen kijken.

Maar klagen is geen goed idee. Liever beginnen we met alle goede voortekenen, geloften en smeekbeden aan goden en godinnen, dat zij van de onderneming een succes zullen maken.

Hoofdstuk 2: Romulus en Remus

Na de Trojaanse oorlog vestigen Antenor en Aeneas (Trojanen) zich in Italië. Koning Latinus sluit een vredesverdrag met Aeneas en geeft zijn dochter Lavinia tot vrouw. Aeneas sticht stad Lavinium. Zoon: Ascius (later Julius genoemd), die stad Alba Longa sticht. Geregeerd door koningen van Silvische geslacht.

Teksten. (I, 3.10 tot I, 6.2) (Afkomst en jeugd van de jongens, moord op Amulius, Numitor koning)

Hoofdstuk 3: Romulus, de eerste koning

Teksten. (I, 6.3 tot I, 7.15)

Daar (waar *Hercules* net *Ara Maxima* sticht) werd toen voor het eerst een offerande aan *Hercules* gebracht (mooiste rund van de kudde). Ultgenodigd: oudste families, Potitii en Pinarii. Pinarii te laat, organen al genuttigd. Traditie geboren: Pinarii mochten zolang ze bestonden geen ingewanden eten. Potitii in opdracht Euander gedurende vele eeuwen priesters bij de offerande (gehouden oa bij afsluiten van verdragen, wijding van een tiende van behaalde oorlogsbuit. Mochten daarbij behorende inkomsten behouden). Toen het hele geslacht der Potitii uitstierf, werd deze taak aan staatsslaven overgedragen. Deze offerdienst is de enige die Romulus uit den vreemde overnam. Toen al ging zijn voorkeur kennelijk uit naar de door grote daden verworven onsterfelijkheid waarvoor hij ook voorbestemd was.

***Tekst (I, 8.1-3)**

Na offer stelt Romulus wetten op (*komen van Romulus dus, zijn goed en heilig*). Zodat boeren die serieus nemen maakt hij zichzelf koning (gezag nodig). Te merken in houding en leefwijze, maar vooral door in dienst nemen van 12 lictoren (droegen fasces, insinueert: drage heeft macht jou te doden). Volgens sommigen 12 door vogelaantal. Ik denk dat het afkomstig is uit Etrurië waarvan wij ook andere tradities hebben overgenomen. Etrusken kwamen aan dit aantal toen zij een gemeenschappelijke koning kozen en elk van de twaalf steden hem één lictor gaf.

Hoofdstuk 3 paragraaf 2

Vrouwentekort -> feestmaal en paarden race, buurvolken uitgenodigd. Roven vrouwen -> volken komen terughalen, Romulus doodt koning en verdrijft ze. Hun wapens ingewijd in eerste tempel, speciaal daarvoor gebouwd. Hersilia, de vrouw van Romulus: "Laten we hun ouders in de stad opnemen". Sabijnen bezetten burcht van Rome door dochter van de bevelhebber van burcht om te kopen.

Teksten. (I, 12) (Romulus belooft Jupiter Stator een tempel, de Romeinen overwinnen de Sabijnen).

***Teksten. (I, 13)**

Sabijnse vrouwen in rouwkleding (gescheurde kleding en los haar) smeken om vrede, willen hun ouders en geliefden (*blijkbaar dus blij met nieuwe mannen*) niet zien vechten. Nemen schuld op zich voor huwelijk. Dit ontroert en er wordt een verdrag gesloten. Niet alleen vrede, maar zelfs: beide landen tot één staat, gedeeld koningschap, maar het oppergezag kwam geheel aan Rome. Zo werd de staat verdubbeld. Om de Sabijnen ook iets te geven: burgers Quiriten genoemd, naar de stad Cures. Herinnering aan strijd: plaats waar paard van Curtius uit moeras ontkwam Lacus Curtius genoemd (*Livius geeft later een andere verklaring, weet je nog: Marcus Curtius*). Deze onverwachte fijne vrede maakte Romulus blij en trots op de vrouwen: hij vernoemde de dertig curies waarin hij de stad verdeelde naar vrouwennamen (ongetwijfeld waren er meer vrouwen. Historie vermeldt niet waarom deze vrouwen specifiek). Bovendien 3 ruitercenturiën: Ramneses naar Romulus vernoemd, Titienses naar Titus Tatius, Luceres naar onbekende naam. Sindsdien regeren de koningen eensgezind.

Hoofdstuk 4

Na dood Romulus: interregnum, honderd senatoren wisselden koningschap af. Daarna moest volk een koning kiezen, senaat moest dat bekrachtigen. Numa Pompilius, bekend als zeer rechtvaardig en religieus man gekozen. Liet tempel voor Janus bouwen, deuren alleen dicht als er geen oorlog was (gebeurde zelden dus). Numa bedacht: alleen vrees voor goden zou mensen op het rechte pad houden. Wonderbaarlijke verhalen bewerkstelligen deze vrees. Deed alsof hij 's nachts de godin Egeria ontmoette, een orakelgevende bronnimf met wie hij getrouwd zou zijn. Kreeg religieuze adviezen van haar. Verdeelde het jaar ook in 12 (maan)maanden, bepaalde op welke dagen wel of geen openbare zaken mochten worden behandeld.

***Teksten (I, 20, 21 en 31)**

20 Numa nam veel tempeldiensten zelf op zich. Zag in: oorlogszuchtige staat, veel koningen zoals Romulus zullen komen. Voorkomen dat in tijden van oorlog koninklijke offerdiensten verwaarloosd werden: wees *flamen* voor Jupiter aan als vaste priester. Kreeg oa curulische zetel, zou later ambtszetel van hogere magistraten zijn. Ook een flamen voor Mars en een voor Quirinus. Wees ook Vestaalse maagden aan, paste bij afkomst (denk aan Rea Silvia). Benoemde 12 Saliërs (priesters) voor Mars Gravidus, moesten de uit de hemel gevallen schilden *ancilia* dragen. Koos pontifex, wees verantwoordelijkheid toe van schriftelijk offeranden opgeven en offeradviseur.

21 Religie leidde volk af van wapengeweld. Harten vervuld met vroomheid, beloften en eden regeerden de staat ipv angst voor wet en straf. Naburige volken die Rome eerst als enorm oorlogszuchtig zagen, vonden het nu heiligschennis om oorlog te voeren met zo'n vredelievend en vroom volk. Numa had veel rituelen ingewijd. Livius: "Allerbeste wat hij heeft gedaan was de vrede. Zo hebben twee koningen, de een dmv oorlog en de ander vrede, Romes macht vergroot. Romulus 37 jaar geregeerd, Numa 43. De staat was niet alleen krachtig, maar ook goed georganiseerd in de kunst van oorlogvoering en vrede.

Interregnum -> Tullus Hostilius wordt koning -> heel oorlogszuchtig. Wint oorlog tegen Alba Longa (beslist door drielingenduel), vredesverdrag volgt: Albanen moeten helpen in oorlog tegen Fidenae en Veii. Verdrag geschonden, Alba met de grond gelijk gemaakt en bevolking naar Rome overgebracht. Rome 2x zo groot, heuvel

Caeilius bij de stad, Albijnse edelen in senaat. Leger ook groter, Hostilius valt gebied Sabijnen binnen en verslaat Sabijnse leger.

31 Op Albaanse berg een stenenregen! Stem uit de hemel sprak tegen Albanen, dat ze hun offers hadden verwaarloosd (door Romeinse rituelen over te nemen of dienst der goden verwaarloosd, verbitterd door hun lot). Romeinen houden ook offerfeest, volgens de overlevering om de goddelijke woorden aan de Albanen, maar kan ook op vermaan van hun zieneren zijn. Bleef toen gewoonte: stenenregen betekent 9daags offerfeest. Niet lang daarna kwam de pest. Hostilius vond dat de soldaten gewoon door moesten vechten. Maar toen werd hij zelf ziek en brak zijn trotse geest. Hij was nooit godsdienstig, nu leefde hij in de ban van allerlei bijgelovige angsten en zijn volk vervulde ook van godsdienstige gevoelens/ Toestand weer zoals van Numa: ziekte afweren dmv vrede en godenverering. Hostilius voerde handelingen uit zoals Numa in 't geheim had gedaan, maar begon verkeerd. Jupiter trof hem met bliksem, Tullus Hostilius stierf in brandend huis.

Ancus Marcius, kleinzoon van Numa P., wordt na Tullus Hostilius tot koning gekozen. Hij is een mooie mix tussen Romulus en Numa: heeft volgens Livius rituelen ingesteld (past bij Numa) bij oorlogsverklaringen (past bij Romulus). Wordt aangevallen door Latijnen (denken: net zoals opa Numa, makkelijk gevecht). Veroverd steden van de Latijnen, brengt hele bevolking naar Rome en geeft ze de Aventinus als woonplaats. De heuvel Janiculum aan de overkant van de Tiber voegt hij bij Rome en hij laat de eerste brug over de Tiber aanleggen: Pons Sublicius. Met import van de Latijnen nam misdaad toe -> eerste gevangenis door Ancus M bij forum Romanum. Veroverd nog veel verder over de Tiber en Ostia wordt aan de monding van de Tiber gesticht voor zoutwinning.

Hoofdstuk 5

1. De Romeinse godsdienst en staat

- Thema deze teksten over Livius: invloed goden/godsdienstige handelingen op de geschiedenis van Rome. Overtuiging lijkt te zijn: het op de juiste manier vereren van de goden zou een positieve invloed hebben op de Romeinse samenleving. Voortekenen/orakeluitspraken waarmee goden handelen v. Romeinen zouden willen sturen.
- Bij de Romeinen waren godsdienst en staat sterk met elkaar verweven. Geen losse kerk. Priesters kwamen uit aanzienlijke families, maar waren gewone politici met ook andere functies.
- Romeinse godsdienst gericht op in stand houden goede relatie goden/gemeenschap: *pax deorum*. Rituelen moesten heel precies gebeuren. *Do-ut-des* principe: met offers/bidden en beloften iets van goden gedaan krijgen. Goden zouden tekens gebruiken om boodschappen uit te zenden.
- Oorspronkelijke Romeinse godsdienst: geen antropomorfe (menschvormige) goden, *numina* in de natuur (geheimzinnige krachten). Invloed Etrusken en Grieken -> menselijke gestalte. Belangrijkste Romeinse goden: *Jupiter, Juno* en *Minerva*. Ook *Mars* (ook vader Rom/Rem). *Quirinus* (aangeropen in oorlog), *Janus* (verpersoonlijking van alle begin en einde), *Vesta* (godin haard en gezinsleven). In haar tempel: Vestaalse maagden zorgden voor vuur, symbool bestaan Rome, moest altijd branden. Goden van Grieken overgenomen: *Apollo, Ceres, Hercules en Saturnus*. Voornaamste twaalf goden: *Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars, Mercurius, Jupiter, Neptunus, Vulcanus* en *Apollo*.
- Senaat had oppertoezicht toepassing godsdienst in staatsverband. Bepaalde of uitheemse goden werden opgenomen, godsdienstige rituelen verbieden, besloot tot dankfeesten en raadplegen *Sibyllijnse boeken*.
- Priesters: staatsambtenaren die in de oude boeken overgeleverde ceremoniën en rituelen ter ere van de goden uitvoerden. Voor leven benoemd, mochten ook andere ambten bekleden. *Cooptatio*: als 1 priester overleed, kozen anderen tezamen een nieuw lid. Belangrijkste priestercolleges en priesters:

College der 15 pontifices, hoofd: *Pontifex Maximus*. Toezicht alle godsdienstige bepalingen. Inhoud openbare gebeden en geloften, adviezen aan staat wb godsdienst (obv *prodigia*, wondertekens), inaugueerde gekozen ambtenaren. Enkel adviezen, echte beslissing aan senaat. Pontifex Maximus ook toezicht *Vesta*-dienst.

College der 15 (v.a Caesar 16) augures. Deskundigen gebied *auspicia*: godentekens van goed- of afkeuring. Gezien in bijv. ingewanden van offerdieren, vogeltekens, onweer. Voorschriften betreffende *auspicia* beschreven in heilige boeken -> konden *augures* mee uitleggen. Samen met *pontifices* meeste aanzien.

College der 10 (later 15) viri sacris faciundis, ook wel *viri sacrorum* of *libris Sibyllinis conspiciendis*. Op bevel van senaat moesten ze *Sibyllijnse boeken* raadplegen. Hierin: lot v.h Romeinse rijk, bewaard in tempel Capitool. Griekse verzen/spreuken/orakels, sinds 6e eeuw v.C. van de Romeinen.

Haruspices: oorspronkelijk afkomstig Etruskische adel. Geen college, wetenschap uit Etrurië. Voorspellen op grond van de ingewanden (*exta*) van offerdieren en interpretatie bliksem en andere verschijnselen (*prodigia*, *portenta*, *monstra*, *ostenta*). Ook particuliere *haruspices* die voor geld hun diensten aanboden. Gezag niet erkend door staat, evenmin als van de particuliere *augures* en sterrenwichelaars.

15 Flamines: priesters voor de tempeldienst v/d afzonderlijke goden.

- *Sacrificia*, offers, belangrijkste onderdeel godsdienst. *Extā*: ingewanden, geraadpleegd, dan verbrand. Vlees werd opgegeten, feestelijk offermaal. *Suovetaurilia*: plechtig reinigingsoffer, bestond uit varken, schaap en stier. Manieren offeren: *ritu Romano* = *capite velato*, toga over hoofd. *Ritu Graeco* = *capite aperto*, onbedekt, dikwijls omkranst hoofd.
- Openbare gebedsdagen: *supplicationes*. Ter dank of om te smeken dat woede wordt afgewend. Konden 1 dag duren of meer dan 2 weken. Dan was er een *lectisternium*: grote feestelijke maaltijden waarbij beelden van de goden op aanligbedden werden gelegd. Burgers gingen met laurier bekransd en muziek langs de tempels. Offerden wijn en wierook, *decemviri sacrorum* spraken gebeden uit. In de gebeden legde men ook vaak geloften (*vota*) af.
- Uitgebreide wetenschap der voortekens. Onderscheid voortekens in ruimere/engere zin:

Prodigia (ruimere zin, ook *ostenta*, *monstra*, *portenta*) onder meer: ziektes, natuurrampen, zons- en maansverduisteringen, misvormde dieren, verstoring godsdienstige plechtigheid door natuur. Gebeurde dit op staatsgrond, moest het an de staat gemeld. Staat vroeg advies aan priesters.

Auspicia (engere zin, ook *omina*, *dirae*) betrekking op al of niet doorzetten van geplande of al begonnen handeling. Golden alleen op de dag v/d waarneming. Leer gunstige/ongunstige betekenissen. Zo is rechts gunstig, links ongunstig. Hemel of open ruimte: oosten gunstig. *Auspicia maxima*: waarnemen onweersverschijnselen en vogelvluchten. 2 soorten vogels: *oscines* (zangers, geluid doet voorspellingen), *alites* (vliegers, beweging). *Auspicia minora* bestonden uit *auspicia ex extis* (ingewanden), *auspicia pullaria* (kippen). Tijdens krijgsverrichtingen. Kippen oorspronkelijk *omen* (ongevraagd teken): zag een soldaat een vogel heel gulzig eten dat stukken uit bek vielen -> gunstig voorteken. Daarna gevraagd teken: men vroeg het voorteken aan voor handelingen. Dan gooide een priester meegebrachte kippen uit kooi, gaf eten, vooravond veldslag. *Auspicia ex extis* vaak voor rechtspraak/politiek gebruikt. Ambtenaar mocht zelf vertellen wat hij had gezien, kon politieke tegenstanders ermee dwarsbomen.

- *Pietas*: men neemt de juiste houding aan tov de goden en geeft hun het respect dat hen toekomt. Gestraft wordt *impietas*: indruist. Oa breken van verdragen tussen Rome en andere volken (onder bescherming goden). Ook contracten onderling, man/vrouw-verhoudingen, ouder/kind-verhoudingen. Kind dat ouders beledigt: *impius*. Rust verstoren (opstand), *impius*. Goden: patronen van de stad en staat, droegen zorg voor evenwicht in de samenleving. Als staat een misdadiger in officiële functie niet straft -> straf van goden kan samenleving als geheel treffen.
- *Prodigia* golden bij uitstek als tekens van goden dat zij boos waren omdat ze niet met respect waren behandeld.

2. Livius als bron voor het godsdienstig verleden van Rome

- Livius heeft (religieuze) verleden gereconstrueerd vanuit sterke preoccupatie met eigen tijd, dwz vanuit bepaalde waarden in het belang van zijn tijd. Vooral over officiële religie, weinig informatie over religieuze leven gewone man/gemeenschap.
- Augustus keizer: bejverd voor wederopleving van godsdienst. *Pietas* zou leiden tot opnieuw (militair/politiek) succes. Vanuit dit gezichtspunt is Livius' werk sterk gekleurd. *Pietas* van verleden sterk geïdealiseerd, te grote nadruk op bepaalde aspecten. In de lijn van Augustus liet hij zien dat eigentijdse Romeinen op godsdienstig gebied veel van verre voorouders konden leren.
- Anderzijds: veel details over vroegste periode v. Romeinse geschiedenis lijken te kloppen: gebeden, religieuze festivals, etc. Gebruikte hoogstwaarschijnlijk verslagen van priesters (moesten ze traditioneel doen ivm wetgeving). Bovendien: *pontifices* hielden jaarlijks verslag bij van belangrijke en religieuze gebeurtenissen. Zeker totaan begin Republiek, misschien zelfs verder terug. Ook zelfs annalisten, geschiedsschrijvers 3e en 2e eeuw v.C. Livius keek niet erg kritisch naar bronnen, betrouwbaarheid hangt af van nauwkeurigheid annalisten. Algemene beeld godsdienstige handeling uit periode Republiek: betrouwbare basis, maar wel wat fouten/dingen door elkaar.
- Livius is groot verteller, past teksten graag aan voor een boeiend verhaal. Dramatische momenten vaak zelf verzonnen.

3. De religieuze houding van Livius

- Enerzijds onderstreept Livius het belang van zorg die de Romeinen uit verre verleden besteedden aan religieuze zaken + onderstreepte belang *pietas* + veel voorbeelden gevolg *impietas*
- Anderzijds: rationaliserende opmerkingen, neemt expliciet afstand v. traditionele weergave van goddelijke interventie in het vroege Rome.
- Sommige geleerden: Livius een religieus mens. Veel zorg en precisie gegeven aan voortekenen. Echter: weinig passages waar hij zelf expliciet bestaan goden vermeldt. Wel impliciete invloed goden.
- Komt Livius' weergave v/d feiten voort uit eigen overtuiging of stelt hij zich op het standpunt v. degenen die een rol spelen in het verhaal? Of is hij trouw aan versie van zijn bronnen?
- Dit laatste is het geval volgens geleerden die menen dat Livius sceptisch was over invloed bovennatuurlijke op de menselijke wereld. Veelvoorkomend in intellectuele kringen v.a begin 1e eeuw v.C., ook geaccepteerd. M.n door invloed Griekse wijsbegeerte waarmee Romeinen v.a 2e eeuw v.C. in aanraking kwamen: confrontatie andere visies menselijke staat/verhouding goddelijke en mensen.
- Romeinen vonden het niet zo zeer belangrijk wat iemand geloofde, wel *pietas* in woord en daad en deelname rituelen. Theoretisch dus mogelijk dat Livius sceptisch was en uitte in zijn geschriften.
- Veel opmerkingen te vinden waar negatief over godsdienst gepraat wordt. Maar twijfel lang niet altijd expliciet naar voren. *Oratio obliqua*: Livius' verhalen over ingrijpen v. goden zijn vaak afhankelijk van woorden zoals 'ze menen dat, gerucht is'. Onthoudt zich van een oordeel. Hoeft niet per se te betekenen dat hij het niet gelooft. Bovendien: sommigen zeggen dat hij wel gelovig was en alleen kritisch over bepaalde voorbeelden van de manifestatie van het bovennatuurlijke.
- Derde theorie: dubbele motivatie (meer antieke schrijvers). Dwz: dichters maar ook geschiedschrijvers beschrijven een gebeurtenis vanuit goddelijk en tegelijk menselijk perspectief. Doel: interpretatie is aan de lezer. Toch: Livius' sceptische uitlatingen zijn niet slechts laten zien van andere mogelijkheid (menselijk), maar zelfs ontkenning van het goddelijke. Toont zichzelf kritische onderzoeker v/d verhalen en het verleden. Belangrijker is de rol die hij verlangt van de lezer: moet ook kritische houding nemen, moet zelf beslissing nemen of bovennatuurlijke een beslissende rol heeft gespeeld in geschiedenis van Rome.

Hoofdstuk 6: Lucumo krijgt een voorteken

Teksten (I, 34) (Etrusk Lucumo vertrekt naar Rome, krijgt voorteken (petje), wordt adviseur v koning)

Verhaal is een verklaring voor de vele Etruskische invloeden. Logischere verklaring dat Etrusken aan de macht waren, is dat de Romeinen een oorlog hadden verloren. Staat alleen niet zo mooi in je geschiedenisboekje)
Na de dood van Ancus Martius wordt Tarquinius in volksvergadering tot koning gekozen. Hij zorgt ervoor dat Ancus' zoons buiten Rome verbleven. Voert met succes oorlog tegen de Sabijnen en Latijnen en verovert onder meer Latium. Als eerste organiseert hij omvangrijke spelen op het terrein van de huidige Circus Maximus. Na oorlogen zet hij bevolking aan een vreedzame arbeid: muur om Rome aanleggen, riolen graven om de laaggelegen wijken van de stad te draineren. Legt ook fundamenten van de Jupitertempel op het Capitool.

Hoofdstuk 7: voortekens tijdens het leven van Servius Tullius

Teksten (I, 39.1-6) (Servius Tullius in brand, verhaal over hem)

De zonen van Ancus Martius, gegriefd omdat zij koningschap waren misgelopen, begrijpen nu dat de macht op het punt staat aan "een slaaf" gegeven te worden (Tarq heeft zelf nog geen zoons). Laten huurmoordenaars een moordaanslag op Tarquinius Priscus plegen. Tanaquil laat getuigen v/d moord oppakken en paleis bewaken, verbergt de dood. Zogenaamd ziek, Servius neemt hem tijdelijk waar. Reden: hoopt dat ze na een proefperiode Serv. T geweldig vinden en dat ze dan later de dood kan toegeven. Dan is het volk al akkoord. Geen chaos of machtsstrijd. Servius Tullius regeert als eerste dus niet in opdacht van het volk maar met steun van de senaat. Zonen van Ancus gaan daarop in ballingschap. Servius laat zijn twee dochters trouwen met twee zoons van Tarquinius om toestanden als die bij zijn voorganger te voorkomen. Hij deelt burgers in vermogensklassen in en breidt de stad uit door de heuvels Quirinalis, Viminalis en Esquilinus aan Rome te voegen.

Hoofdstuk 7 paragraaf 2: Een tempel voor Diana

Teksten (I, 45) (over een koe)

Hoofdstuk 8: Tarquinius Superbus raadpleegt het Orakel

Uithuwelijking was beetje misgegaan: de lieve, rustige Arruns wordt gehuwd aan dochter 2 (Tullia), een bitch. Felle, arrogante Lucius gematched met lieve dochter 1. Bitch vindt dat ze getrouwd is met een slappe zak, wil partnerruil en zweert dus samen met Lucius. Want Tullia wilde macht en Lucius voelde zich gepasseerd. Kort na elkaar sterven lieve dochter en Arruns (niet helemaal toevallig) -> ze trouwen. Lucius kocht bevolking om voor aanhang en verspreidde geruchten over Servius. Lucius verklaart zich koning, beroept zich op erfrecht. Vermoordt Servius T. Als Tullia het lichaam van haar vader ziet, scheurt ze het in stukken, lachend. Lucius wordt de zevende koning: Tarquinius Superbus (= Tarquinius de arrogante), 534-509. Livius beschrijft in zijn tekst feitelijke dingen die positief waren, zoals oorlogen en cloaca maxima, maar zet hem neer als tiran. Zo krijgt lezer afkeer voor het woord rex en liefde voor de republiek. Dit waren mijn aantekeningen. Het boek zegt nog: Tarquinius Superbus is niet legitiem aan de macht gekomen, omringt zich met een lijfwacht en oefent in Rome een schrikbewind uit. Hij lijft Latium in en onderwerpt onder meer de stad Gabii. Met de buit die oorlogsvoering hem oplevert kan hij de bouw van de Jupitertempel op het Capitool bekostigen.

Teksten (I, 56) (bouwactiviteiten in Rome t/m Brutus die de grond kust)

Met de opmerking liberator ille populi Romani loopt Livius op verhaal vooruit. Brutus zal na de dood van Lucretia krachtdadig optreden. Lucretia werd door koningszoon Sextus Tarquinius verkracht. Diep vernederd liet ze vader, echtgenoot en vriend van echtgenoot Brutus wraak nemen, zij zelfmoord. Brutus neemt leiding en roept bevolking op het koningshuis te verjagen. Tarquinius gaat met zijn gezin in ballingschap. Voortaan werden jaarlijks twee consuls gekozen die samen het hoogste gezag in de staat vertegenwoordigden. Eerste consuls Lucius Junius Brutus en Lucius Tarquinius Collatinus, echtgenoot Lucretia. Afschaffing van het koningschap betekent voor de Romeinen 'vrijheid' (libertas).

Hoofdstuk 9: van dorp tot stad

1. De Koningstijd (754/3-510/509)

Er bestaan wel zestig verschillende versies van de stichting die een combinatie zijn van de Romeinse orale traditie en adaptaties van Griekse mythen, kunstig in elkaar vervlochten door generaties Romeinse vertellers. Enkele kenmerken zoals door goden verwekte en te vondeling gelegde kinderen vinden we terug in de verhalen over de oorsprong van andere grote dynastieën of in de Griekse tragedie. Waarschijnlijk zijn alleen de namen van de belangrijkste koningen overgeleverd en zijn hun regeringsduur en prestaties gereconstrueerd.

De orale traditie en de geschiedschrijvers hebben de latere politieke en sociale instellingen aan koningen toegeschreven. In de oudheid wilde men namelijk ook voor gebruiken en wetten een 'stichter' of 'uitvinder' aan kunnen wijzen.

Het schrift raakte pas ca. 500 v.C. in gebruik en de oudste literaire Latijnse teksten dateren uit de 3e eeuw v.C. De literaire traditie over de Koningstijd lag al aan het eind van de derde eeuw v.C. vast zoals uit onze bronnen blijkt.

De traditie van Aeneas' komst naar Latinum bestond al lang voor Livius' tijd, maar is geen historisch feit.

Romulus (753/4-716) is ook zeker geen historische figuur. Hij is pas later onder Griekse invloed in de literaire traditie gecreëerd als de door Mars verwekte, verre nazaat van Aeneas en stichter en naamgever van de stad Rome. Toegeschreven daden:

- de eerste inrichting van de staat, zoals instelling van de senaat en huwelijkswetgeving.

Een tijdlang deelde hij macht met de Sabijnse koning Titus Tatius die wel een historische leider schijnt te zijn geweest.

Romulus' rustige en vredige opvolger, de Sabijnse **Numa Pompilius** (715-672), zou

- alle godsdienstige wetten en gebruiken hebben ingesteld, zoals religieuze kalender en de verschillende priesterschappen.

Waarschijnlijk niet historisch en wellicht ingegeven door zijn naam Numa, die af te leiden is van *numen*, 'goddelijke macht'.

De naam van opvolger **Tullus Hostilius**, 'de Vijandige' (672-640) suggereert strijd. Zijn bewind valt ook op door oorlog, onder meer met

- Alba Longa dat uitloopt op de verwoesting van deze oude stad en de
- opnemng van de bevolking in Rome.

Zijn kleinzoon **Ancus Martius** (640-616) is weinig roemruchte daden toegeschreven: alleen

- de stichting van Ostia en
- de bouw van de eerste brug over de Tiber.

De laatste drie koningen zijn allen van Etruskische afkomst en worden vaak als meer historisch beschouwd, omdat ze door archeologische vondsten bevestigd lijken te worden.

Tarquinius Priscus (616-578) zou uit de Etruskische stad Tarquinia afkomstig zijn, terwijl zijn vader uit het Griekse Corinthe zou zijn gevlucht. Men betwijfelt of dit laatste klopt, maar we weten wel dat in die tijd vaklui en kunstenaars uit Griekenland werden gehaald om terracotta beelden te maken als versiering op de daken van tempels. Aan Tarquinius P. schrijft men toe:

- eerste aanleg van de *Circus Maximus*
- bouwactiviteiten op het Forum
- fundering van de tempel van Jupiter Optimus Maximus op het Capitool.

Zijn opvolger **Servius Tullius** (578-534), zoon van een verslagen koning of, zoals zijn naam suggereert, een voormalige slaaf, zou

- de stad hebben omgeven met (aarden) muren,
- in districten (tribus) hebben ingedeeld en
- de census hebben ingesteld.

Tarquinius Superbus (534-510/509), kleinzoon van Tarquinius P. zou

- de Jupitertempel op het Capitool hebben ingewijd en
- de *Cloaca Maxima* hebben aangelegd.

De laatste koning is niet op legitieme wijze aan macht gekomen. Vergeleken met de Griekse *tyrannos* die in dezelfde tijd en op dezelfde wijze in Griekse stadstaten de macht naar zich toetrok. Ook in Athene werd in 510 v.C. de laatste *tyrannos* verdreven.

Pogingen van deze laatste Etruskische koning om na zijn verdrijving uit de stad, Rome opnieuw in zijn macht te krijgen, mislukten.

Opvallend: afwezigheid van erfopvolging.

Verklaring: Rome is ontstaan uit het samengaan van de verschillende bevolkingsgroepen die op de heuvels woonden. De koningslijst kan dan zijn samengesteld uit de namen van beroemde leiders.

Wat in ieder geval niet kan kloppen: de lange regeringstijd van iedere koning. Historici hebben voorgesteld de Koningstijd met een eeuw te bekorten en te laten beginnen in het midden van de 7e eeuw v.C.

Archeologie

Historici willen graag dat de literaire traditie door archeologische vondsten wordt bevestigd. Vondsten worden daardoor al gauw geïnterpreteerd obv de literaire traditie. Gevaar: cirkelredenering, het ene niet helemaal zekere (archeologie) bewijst het onzekere (literaire traditie).

Wat door grafvondsten op het Forum aan de voet v/d Palatijn en ook op andere heuvels vaststaat: al in de tiende eeuw v.C. of eerder werd er in het gebied waar later Rome zou ontstaan, gewoond. De plek bood gunstige leefomstandigheden.

- Er lagen heuvels langs een rivier, de Tiber, die op een plek bij een eiland makkelijk was over te steken. Belangrijk voor latere ontwikkeling, omdat zo een verbindingsweg werd gevormd tussen de Griekse steden in het zuiden van Italië en de Etrusken in het noorden.
- Hoog op de heuvels had de bevolking geen last van de vele overstromingen van de rivier en kon men zich beter tegen indringers verdedigen.
- Een belangrijke factor voor de groei van Rome: zoutpannen aan de monding van de Tiber. Veelgevraagd product, economische troef in handen.

De oudste vondsten

In de oudheid werd het huis waar Romulus zou hebben gewoond, vereerd en steeds opnieuw gerestaureerd. De beschrijving ervan in de antieke bronnen komt overeen met de locatie van paalgaten die op de Palatijn zijn

teruggelaten. Deze paalgaten dateren uit 8e eeuw v.C. en hebben gediend voor de bouw van hutten -> wijzen dus op bestaan van een hutendorpje dat zich in niets onderscheidde van andere boerendorpen in Latium. Het Forum was oorspronkelijk een moerassige vallei waar de bewoners van naburige heuvels hun doden begroeven. Plaveisel uit ca. 600-575 v.C. wijst op de aanleg van een centraal plein voor omwonenden. Zo kon Rome zich van een conglomeraat van dorpen tot een stad ontwikkelen.

De vondst van terracotta decoraties op het Forum en depots met votiegaven op het Capitool uit het eind van de 7e eeuw wijst op het bestaan van tempels.

De op het Forum teruggevonden dakpannen uit ca. 600 v.C. worden in verband gebracht met het *Comitium* ('Verzamelaarsplaats') en het oorspronkelijke senaatsgebouw, de *Curia Hostilia*.

Ook zijn er huisjes uit ca. 600 en de fundering van atriumhuizen uit het einde van de 6de eeuw opgegraven.

In 1899 werd een steen met de oudste Latijnse inscriptie gevonden: *Lapis Niger*. Gedateerd op 550-500 v.C., zo belangrijk gevonden omdat het woord *rex* valt te lezen. Zou het bestaan van koningen bevestigen.

De betekenis van de tekst en functie van de steen is onzeker. Vroeger heeft men gedacht aan een graf van een belangrijk persoon, bij voorkeur van Romulus. Tegenwoordig beschouwt men de tekst als een wet die een bepaald heilig gebied moet behoeden voor ontheiliging.

De belangrijkste plaats van het oude Rome, het *Lupercal*, is misschien teruggevonden. In deze grot waren Romulus en Remus te vondeling gelegd. Bij restauratiewerkzaamheden werd onder de resten van het Huis van Augustus een grot gevonden, versierd met schelpen, mozaïeken en gekleurd marmer met een witte adelaar in het midden. Dit zou een bewijs zijn dat keizer Augustus zich graag als tweede Romulus liet voorstellen door zijn residentie te bouwen op de heiligste plek van Rome, dichtbij het Huis van Romulus en de vindplaats van de tweeling, van wie de familie der Julii beweerde af te stammen.

Hoe het ontstaan van Rome precies is verlopen, of de stad onder invloed van de Phoenicische en Griekse kolonisaties echt is gesticht of is ontstaan door het geleidelijk samengaan van al bestaande dorpjes, zal wel nooit bewezen kunnen worden.

2. De Etrusken

De burens van Rome zijn van grote invloed op de geschiedenis van de Romeinen. Tot in deze eeuw vond men dit volk zeer raadselachtig.

Ze woonden in de streek ten noorden van Rome, tussen de rivieren de Tiber en de Arno. Toen Rome nog maar een dorpje was, strekte de invloed van de Etrusken zich uit over een groot gebied. Anders dan Livius zijn lezers wil doen geloven veroverden de Etrusken rond 600 v.C. Rome en de laatste drie koningen van Rome waren van Etruskische afkomst. De Romeinen hebben veel van hen overgenomen:

- Ze bouwden hun tempels naar Etruskisch voorbeeld
- In de Romeinse godsdienst zijn veel Etruskische trekjes te vinden, zoals rondom voorspellingen.
- Het alfabet is door Romeinen van Etrusken overgenomen, die het op het Griekse baseerden.

De Griekse geschiedschrijver Herodotus (5e eeuw v.C.) ging er vanuit dat de Etrusken oorspronkelijk uit het oosten kwamen. In Lydië (aan de westkust van het huidige Turkije) woonden de Tyrsenoi, zoals Herodotus de Etrusken noemt. Op een gegeven moment brak er hongersnood uit. Lange tijd verdroeg het volk het voedseltekort, maar na 18 jaar honger besloot hun koning de bevolking op te splitsen. Het ene deel moest o.l.v. zoon Tyrsenos naar een ander land. Het andere deel bleef bij de koning achter. Op deze manier belandden de Tyrsenoi uiteindelijk in Italië.

Tegenwoordig gaan sommige geleerden nog steeds uit van deze theorie. De meesten menen echter dat de Etrusken autochtone Italianen waren en grote invloed hebben ondergaan vanuit de Griekse wereld.

Een ander raadsel is de Etruskische taal: het schrift is wel ontcijferd, maar wat er staat is moeilijk te begrijpen. Het lijkt verwant aan een taal die we kennen. We beschikken ook maar over heel weinig lange Etruskische teksten. Vaak korte inscripties op voorwerpen uit graven.

6e eeuw: de Etrusken waren op toppunt van hun macht: ze beheersten grote delen van Italië. In Rome zaten koningen van Etruskische afkomst op de troon. In Zuid-Italië kregen ze echter te maken met de Griekse kolonies, gesticht in de loop van de 7e en 8e eeuw v.C. door Griekse steden (Griekenland zelf had te kampen met overbevolking). De Etrusken hadden een haat-liefdeverhouding met deze Griekse kolonies: enerzijds

voortdurend oorlog om de macht in Italië, anderzijds onder de indruk van de Griekse cultuur. Ze namen veel van hen over: huizen rond een binnenplaats bouwen, Griekse gevechtstactieken en bewapening. Bovendien Griekse alfabet en pottenbakkerswiel. In het bijzonder bewonderden ze Griekse kunstvoorwerpen en importeerden ze deze op grote schaal. Meer dan de helft van alle gevonden Griekse vazen, komt uit Etruskische graven!

Godsdienst

Ook de Etrusken hadden een polytheïstische godsdienst. Sommige goden van de Grieken (Apulu van Apollo), andere typisch Etruskisch-Italische goden werden gelijkgesteld met Griekse goden met vergelijkbare functie. Zo werd ook de Griekse mythologie overgenomen. Op bronzen spiegels, askisten en grafschilderingen vinden we veel onderwerpen uit de Griekse mythologie terug.

De Etrusken bouwden voor al deze goden en godinnen tempels, maar meestal met vergankelijke materialen als hout en leem -> weinig bewaard. Van enkele zijn stenen fundamenten over, bijvoorbeeld de voor de Romeinen zo belangrijke tempel op het Capitool.

Dankzij Vitruvius, een Romeinse architect uit de eerste eeuw v.C., die een boek over architectuur heeft geschreven waarin hij Etruskische tempels beschrijft, weten we vrij precies hoe de tempels eruit zagen.

Belangrijkste verschil met Griekse tempels: Etruskische tempels hebben alleen een trap en zuilengalerij aan de voorkant. Bovendien meer uitbundige decoratie, voornamelijk met terracotta aardewerk, beschilderd in felle kleuren. De dakrand was versierd met waterspuwers en op de dakpunten stonden beelden. Ook de tempel zelf stond er vol mee. Veel van deze elementen en bouwtechnieken zijn door de Romeinen overgenomen.

Voorspellerskunst

In de kunst van het waarzeggen blonken de Etrusken bij uitstek uit. De leer van toekomst voorspellen werd zelfs de *disciplina Etrusca* (Etruskische leer) genoemd. Om erachter te komen wat de goden van plan waren:

- Lever van een schaap of rund: lever was 'hemelgewelf op miniformaat', ieder plaatsje aan de hemel/windstreek was een bepaald deel van de lever. De *haruspex*, letterlijk 'ingewandenkijker', onderzocht de lever. Elke god had een eigen plaats aan de hemel. Als op dat plekje in de lever iets gekst te zien was, kon de haruspex een conclusie trekken. We weten niet precies hoe hij tot een voorspelling kwam.
- Bekijken van bliksems: zelfde methode door *haruspex*, maar dan door direct naar de hemel te kijken. Van belang was in welk gebied van de hemel het bliksemde.
- De wil van de goden viel af te lezen in het vluchtpatroon en gekrijs van vogels. De *augur* (misschien afgeleid van *avis*, 'vogel') moest deze vogeltekens interpreteren. Hij had altijd een *lituus* (staf met krom uiteinde) bij zich, waarmee hij het gebied van de hemel waarin hij de voortekens waarnam, aangaf.

Hoofdstuk 10 in vertaling

*Tekst (V, 47)

Begin 4e eeuw v.C.: Galliërs vielen vanuit het noorden Midden-Italië binnen. De Romeinen, niet voorbereid op oorlog, leden niet ver van Rome een vreselijke nederlaag tegen deze Galliërs. Paniek in Rome: veel soldaten waren naar naburige stad Veii gevlucht. De meeste burgers bleven in de stad en namen hun toevlucht tot het Capitool. Toen de Galliërs Rome binnentrokken, troffen ze een min of meer lege stad aan. Wie op hun pad kwam doodden ze en ze staken de stad in brand. Toen gebeurde het volgende.

De burcht en het Capitool van Rome verkeerden in groot gevaar. De Galliërs hadden ontdekt hoe de rots bij het altaar van Carmenta (moeder Euander) te beklimmen was. Ze zonden in een heldere nacht eerst een ongewapende man ter verkenning vooruit en klommen zelf naar de top, zo zachtjes dat de wachten niets merkten. Zelfs de honden werden niet wakker. Maar de ganzen, aan Juno gewijd en ondanks het voedselgebrek gespaard gebleven, snaterden en klepperden met de vleugels, zo veel lawaai makend dat Marcus Manlius, consul van drie jaar daarvoor en goede krijgsman¹ wakker werd. Hij greep zijn wapens en riep anderen op hetzelfde te doen. De rest was nog door schrik bevangen en hij duwde een Galliër die al boven stond met zijn

¹ Volgens de traditie gebeurde dit op 3 augustus. Omdat de honden hadden geslapen, werd nog elk jaar op die dag een hond gekruisigd bij de tempel van Juventas, en werd een gans met gouden sieraden bekleed.

schildknop terug. Als een lawine trok hij sommige van zijn mannen mee naar beneden. Anderen lieten hun wapens vallen en werden door Manlius gedood.

Andere Romeinen verzamelden zich ook en verjoegen de vijand. De hele troep verloor houvast en werd naar beneden gesmeten. De rest van de nacht sliepen ze, maar nog steeds schichtig. 'S Ochtends moesten ze zich verzamelen, opdat goed en slecht gedrag beloond werd. Manlius ontving geschenken van krijgstrubunen en van de soldatenmassa: meel en wijn in tijd van schaarste. Iedereen stond af van het weinige dat 'ie had ter ere van Manlius. Schildwachten werden opgeroepen, ze zouden gestraft worden door Quintus Sulpicius, maar manschappen riepen allemaal dat 1 wachter schuldig was dus ze smeten alleen hem van de rots. Daarna werd aan weerszijden zorgvuldiger wacht gehouden: bij de Galliërs omdat ze nu wisten dat er tussen Veii en Rome boden heen en weer gingen, en bij Romeinen omdat ze het gevaar van die nacht nog niet waren vergeten.

Teksten (VII, 6) In het jaar 364 springt Marcus Curtius in een gat.

Hoofdstuk 11: wondertekens en (bij)geloof tijdens de tweede punische oorlog

***Tekst (XXI, 62)**

Na een tocht over de Alpen trok Hannibal door Noord-Italië. Bij de rivier de Ticinus versloeg hij de Romeinse generaal Scipio en even later in december 218 v.C. bracht hij beide consuls bij de Trebia een nederlaag toe. De weg naar Midden-Italië lag nu voor hem open. In maart 217 trok hij de Apennijnen over en bracht wederom een Romeins leger, nu onder leiding van consul Sempronius, grote verliezen toe. Het is begrijpelijk dat men in Rome ongerust werd.

In de winter werden er in Rome veel wondertekens gemeld en blindelings geloofd, slechte voortekens waren het. Onder andere een stenenregen in Picenum. Daarvoor werd meteen een offerfeest van negen dagen afgekondigd. Met het oog op de andere tekens kregen de tienmannen opdracht de Sibyllijnse boeken te raadplegen, waarna bijna de gehele burgerij zich wijdde aan verzoeningsriten. Offers, grote geschenken voor Juno (like, 40 pond goud, men had er alles voor over), een godenmaaltijd (met godenbeelden op ligbedden), en een bidfeest voor Fortuna. Ook in Rome werd met name een godenmaal voor Juventas en een biddag bij de tempel van Hercules afgekondigd. Praetor Gaius Atilius kreeg opdracht geloften te doen voor het geval dat de staat de volgende tien jaar in dezelfde toestand zou blijven. Deze verzoeningsriten en geloften volgens de Sibyllijnse boeken hadden de religieuze angst grotendeels weggenomen.

***Tekst (XXII, 9.7-10) Religieuze maatregelen te Rome**

In 217 toen Hannibal verwoestend door Etrurië trok, kwam het tot een veldslag met het Romeinse leger olv consul Flaminius bij het Trasumeense meer in de buurt van Rome. Romeinse leger verpletterend verslagen en consul gedood. 15000 Romeinen sneuvelden en 10000 sloegen op de vlucht en kwamen in Rome aan. Toen in Rome het bericht van de nederlaag aankwam, was er grote paniek. Kort daarop waren vierhonderd ruiters, door de andere consul gestuurd, door Hannibal omsingeld en verslagen.

De Romeinen namen hun toevlucht tot een ongebruikelijk redmiddel: benoeming van een dictator. Volk koos Quintus Fabius Maximus. Zijn opdracht: muren en torens v/d stad versterken, bewakingseenheden plaatsen en bruggen over de rivieren afbreken.

Quintus Fabius Maximus, voor tweede maal (ook in 221) dictator, riep de eerste dag van zijn ambt de senaat bijeen en begon bij de godsdienstige aangelegenheden. Hij wees de senatoren erop dat consul Flaminius meer had gezondigd door veronachtzaming van religieuze rit en auspiciën dan door roekeloosheid en ondeskundigheid. Nu moesten ze de goden vragen hoe ze verzoend konden worden. Hij zette door dat de tienmannen opdracht kregen de Sibyllijnse boeken te raadplegen, doorgaans alleen na slechte voortekens. Zij zeiden: de gelofte aan Mars met oog op deze oorlog was niet naar behoren gedaan en moest opnieuw en uitvoeriger worden afgelegd; verder Grote Spelen ter ere van Jupiter beloofd en tempels voor Venus Erycina en Mens²; ook moesten een bidfeest en godenmaaltijd worden gehouden en moest een lentewijding beloofd worden, als de oorlog voorspoedig zou verlopen en de staat in dezelfde toestand zou blijven als voor de oorlog.

² Grote Spelen: vooral wagenrennen, in Circus Maximus.

Venus Erycina vereerd op de berg Eryx op Sicilië.

Mens is personificatie van de Bedachtzaamheid en een reactie op de fouten van Flaminius.

***Tekst (XXII, 57.1-6 en XXIII 11.1-6) Hulp van de goden na de slag bij Cannae**

Na de slag bij Cannae (216) waarbij de Romeinen verpletterend door Hannibal werden verslagen, bereikte het bericht dat het hele Romeinse leger met beide consuls was omgekomen snel de stad. Paniek en chaos, nog nooit zo'n ramp: beide legers verloren en Hannibal nu in bezit van vrijwel heel Italië. Ze verwachtten dat de vijand Rome spoedig zou bdestormen.

Praetoren riepen senaat bijeen: zsm moest worden achterhaald wat de situatie was van consuls en legers.

Verder moest men informeren waar Hannibal zich bevond en wat hij van plan was. Senatoren moesten zelf de straat op gaan om een einde te maken aan de grote onrust die er heerste; ze moesten de vrouwen naar huis sturen, en iedereen opdragen binnen te blijven en ervoor te zorgen dat het rouwbeklag niet uit de hand liep.

Senatoren waren hiermee bezig en er werd een brief gebracht van Varro, een van de twee consuls. Hij berichtte dat consul Aemilius Paulus met zijn leger gedood was en dat hijzelf zich in Canusium bevond om de brokstukken van de nederlaag te verzamelen. Er waren nog zo'n 10000 soldaten over.

Vervolgens werd er een brief gebracht van propraetor Titus Oacilius die zich op Sicilië bevond. Hij meldde dat de stad Syracuse werd bedreigd door een Carthaagse vloot en dat er een tweede klaarlag om Sicilië aan te vallen. Er was dus dringend een Romeinse vloot nodig om Syracuse en Sicilië te beschermen.

Teksten (XII, 57.1-6)

***Introductie:** *Nadat de brieven van de consul en propraetor waren voorgelezen, besloten senatoren praetor Marcus Claudius Marcellus, die commando voerde over de vloot bij Ostia, naar het leger in Canusium te sturen en de consul te schrijven dat hij het leger aan de praetor moest overdragen en naar Rome moest komen, zodra het staatsbelang dat toeliet. De rest van de tekst in het Latijn kennen, over Opimia en Flornia.*

Teksten (XXIII, 11.1-6) Boodschap uit Delphi en adviezen worden uitgevoerd

***Teksten (XXV, 1.6-12)**

Hannibal was in 213 naar Zuid-Italië getrokken en had zijn zinnen gezet op de stad Tarentum. Acties van de Romeinen in Zuid-Italië waren niet erg succesvol.

Door oorlog waren de leefomstandigheden en stemming van het volk niet best en hij raakte in greep van religieuze praktijken (vooral van vreemde herkomst). Offerders en profeten verdienden flink wat geld en hadden veel mensen in hun ban. Er kwam als gevolg een officiële klacht in de senaat. Lage ambtenaren lukte het niet de rare offerende menigte van het Forum te halen. Stadspraetor Marcus Aemilius van de senaat kreeg de taak toegewezen om het volk van dit soort waangeloof te bevrijden³. Hij las dit besluit voor in de volksvergadering en kondigde af dat iedereen die profetische boeken bezat, die voor 1 april moest inleveren. Verder mocht niemand in een openbare of gewijde ruimte offeren volgens een nieuwe of buitenlandse rite.

***Teksten (XXV, 12)**

In 212 nam Hannibal Tarentum in, waar zich een Romeins garnizoen bevond maar die had zich teruggetrokken op een burcht bij de haven. In Rome gebeurde het volgende.

De consuls en praetoren werden tot 27 april in Rome vastgehouden voor de Latijnse feestdagen. Ze brachten offer op de Albaanse berg en vertrokken naar hun ambtsgebieden. Marcus Aemilius kreeg spreuken van ziener Marcius in handen en overhandigde deze aan nieuwe praetor Sulla. 2 orakelspreuken, waarvan de ene (over nederlaag bij Cannae) al was uitgekomen. Daardoor werd ook de andere betrouwbaar geacht: een aanbeveling om jaarlijkse Spelen aan Apollo te beloven. Het volk moet als gemeenschap deel bekostigen en burgers moeten doneren. Leiding over deze Spelen zal liggen bij praetor die hoogste rechtspraak uitoefent. De Tienmannen moeten volgens de Griekse rite offers brengen van offerdieren. Dan zal Apollo uw belagers (*Hannibal*) verdelgen. De volgende dag nam de senaat het besluit dat de tienmannen de Sibyllijnse boeken moesten inzien. Vervolgens besloot senaat dat Spelen aan Apollo meteen gehouden moesten worden. Na afloop zou de praetor offers uitvoeren. Tweede senaatsbesluit: tienmannen moesten ook nog dieren offeren. Toen de praetor op het punt stond de Spelen in de Circus Maximus te openen, kondigde hij af dat de bevolking een gift moest bijdragen voor Apollo. Dit is de oorsprong van de spelen voor Apollo, beloofd en gehouden om een overwinning te behalen en niet, zoals vaak wordt gedacht, om goede gezondheid te verkrijgen.

***Teksten (XXIX 10.4-11.8)**

Romeinen hadden Capua en Tarentum ingenomen en hulp vanuit Spanje gehinderd: Hasdrubal, broer van Hannibal, zou daar worden verslagen door twee Scipionen, maar zij werden door Hasdrubal verslagen en gedood. Vervolgens sturen ze Publius Cornelius Scipio, die later Hannibal definitief zou overwinnen. Hasdrubal

³ Livius lijkt zich te vergissen: Marcus Aemilius was niet de stadspraetor maar M. Atilius Regulus

werd in 207 in Noord-Italië, onderweg naar zijn broer, gedood. Romeinen vielen ook Carthagers aan om te voorkomen dat er van die zijde hulp aan Hannibal zou worden geboden. Scipio voor 205 tot consul gekozen, vertrok naar Sicilië, waar hij voorbereidingen trof voor de invasie van Noord-Afrika. In 204 zou hij oversteken. In Rome gebeurde in die tijd het volgende.

De burgerij was weer eens in greep van godsdienstige gevoelens. In de Sibyllijnse boeken, wegens stenenregens geraadpleegd, was gelezen dat de vijand die oorlog bracht overwonnen kon worden als de Moeder van de Ida uit Pessinus (*Klein-Azië, Cybele, ook wel Magna Mater of Mater Idaea, was natuurgodin*) naar Rome werd vervoerd. In combinatie met andere wondertekens (ingewanden geschouwd en orakel) namen ze dit erg serieus. Nog geen verbond met staten in Asia, maar ook Aesculapius was eens uit Griekenland overgebracht ten tijde van een pestepidemie toen er nog geen verdrag was. Nu was er al een vriendschap met de koning. Delegatie gestuurd naar hem per zee met tussenstop in Delphi. Orakel zei dat ze via koning Attalus datgene wat ze zochten in handen zouden krijgen; wanneer ze de godin naar Rome hadden vervoerd, moest zij in ontvangst worden genomen door beste man in Rome. Ze kregen de heilige steen (*onder druk of gewoon een willekeurige stukkie steen*), door de inheemse bevolking de Moedergodin genoemd. Boodschapper naar Rome om dit te berichten.

Teksten (XXIX, 14.5-14)

**Introductie Romeinse burgerij leefde in gespannen verwachting dat men dit jaar (204) in Afrika zou vechten en dat spoedig het einde van de Punische oorlog in zicht was. Bijgeloof kwam weer opdagen, veel wondertekens waargenomen. Ter verzoening: één biddag en een negendaags offerfeest.*

Hoofdstuk 12: de Bacchanalia

***Teksten (XXXIX, 8)**

Rome heeft Carthago verslagen en krijgt te kampen met binnenlandse problemen. Vanuit oosten, m.n. uit Griekenland, dringen nieuwe invloeden op gebied van moraal en levenswijze de Romeinse maatschappij binnen. In strijd met mos maiorum, de traditionele Romeinse normen en waarden. Hebzucht zou door de Grieken de maatschappij hebben vervuild, volgens Livius dus he. Er ontstaat bij de bevolking, niet alleen bij aristocratie, een oppositie tegen deze de zede bedervende invloeden. Als voorbeeld vertelt Livius uitgebreid over wat er in 186 v.C. in Rome gebeurde, toen aan het licht kwam welke vormen de Bacchuscultus in Rome had aangenomen. Consuls Spurius Postumius Albinus en Quintus Marcius Philippus moesten onderzoek doen naar samenzweringen in het hart van de staat.

Het begon allemaal met de komst van een Griek van lage afkomst naar Etrurië, een voorganger in geheime nachtelijke rituelen (*niet door staat gecontroleerd, oei*). Aanvankelijk werden slechts enkelen ingewijd in het mysterie, geleidelijk meer bekendheid. Om mensen te lokken was er wijn en eten. Toen de wijn, het nachtelijk uur en gemengde gezelschap mannen en vrouwen/jongeren en ouderen alle schaamtegevoel hadden weggenomen, begon er zedeloosheid van allerlei aard. Ontucht met vrijgeboren jongens en vrouwen, valse getuigenissen, valse zegels, testamenten en aangiften, bovendien vergiftiging en moord op bloedverwanten. Lichamen soms niet eens beschikbaar voor een begrafenis. Onopgemerkt geweld verborgen door gejoel en lawaai van tamboerijnen en bekkens.

Teksten (XXXIX, 9-14)

***Teksten (XXXIX, 15-16)**

Toen alle ambtenaren waren uitgezonden, riepen de consuls het volk op voor een massameeting. Postumius sprak plechtige tekst uit van het traditionele gebed. Daarna zei hij dat het gebed nog nooit zo toepasselijk was geweest. Juist deze goden, door uw voorvaderen aangewezen om te aanbidden, moeten vereerd worden. Niet de goden die onze geest eerst in hun ban brengen en ons dan met boosaardige en buitenlandse culten tot misdaad drijven. Ik kan niet alles vertellen. Als ik u te weinig vertel, zult u de ernst onderschatten, als ik te veel vertel, zaai ik enorme paniek. Weet in ieder geval dat mijn woorden de gruwelijkheid niet kunnen omvatten. Over de Bacchanalia: u weet vast al dat ze door heel Italië plaatsvinden door geruchten en geschreeuw in de nacht. U weet vast niet dat er duizenden deelnemers zijn, voor een groot deel vrouwen (bron van het kwaad) en wat verwijfde mannen. De samenzwering is nu nog niet heel sterk, maar ze blijft groeien. Uw voorouders wilden zelfs niet dat u toevallig en zonder goede reden samenkwam. En u moest eens weten hoe jong de knullen zijn. Geloof u dat aan deze jongens wapens moeten worden toevertrouwd als soldaten? Niet alleen zijn ze verwijfd: ook nog misdaad en bedrog in de republiek. Zo'n grote schaal, allemaal uit dat ene heiligdom! We weten nog niet eens alles. Ze hebben het op u gemunt, maar ook op de staat! Wees op uw hoede, anders kan er een enorme samenscholing gehouden worden. Als iemand wordt meegesleurd, bedenk dan dat hij niet één van ons meer is.

Ik ben er zelfs niet op gerust dat jullie er niet toe aangetrokken worden: van buiten ziet het er mooi uit en wie de goden als dekmantel gebruikt, voorkomt daarmee dat hij gestraft wordt. U bent misschien bang dat we dan goddelijke wetten schenden, maar denk aan uw voorouders, die hebben ook vaak buitenlandse riten verboden (verwijzing Marcus Aemilius) en de maatregelen zijn gebaseerd op uitspraken van deskundigen (haruspices). We roeien de Bacchanalia uit met de goedgunstigheid en wil van de goden: zij hebben deze zaken in volle daglicht geplaatst om gewroken te worden. Ze wilden hun goddelijkheid niet bevuild hebben. Het is niet meer dan billijk dat ook u met volledige inzet uw verantwoordelijkheden neemt en voorkomt dat er gevaar of wanorde ontstaat.

Doel consul: bangmaken zodat er steun is voor besluit + in de aanval tegen de leden die ook luisteren door criminaliseren, zwartmaken en overdrijven.

Aantekening: waarom zoveel aandacht door Livius? Moreel verval benadrukken. Niet handelen zoals deze mensen. Buitenlandse invloed ook in Livius' eigen tijd: contact met Grieken.

Na de toespraak lieten consuls besluiten van senaat voorlezen en loofden beloningen uit voor klikspanen. Was iemand voortvluchtig terwijl hij werd aangegeven, had hij een termijn om zich te melden en te verdedigen, anders werd hij veroordeeld. Het was verboden om voortvluchtigen te helpen of onderdak te bieden.

Grote paniek in heel Italië na de bijeenkomst! Grote zorgen door brieven die ze van gastvrienden in Rome ontvingen. Schuldigen probeerden te ontsnappen maar werden gegrepen en teruggebracht door de bewakers die door de triumviri bij de poorten waren geplaatst. Aangiftes namen toe en zelfmoorden van leden ook. Er zouden meer dan 70 000 personen betrokken zijn geweest en namen van leiders werden bekend. Toen ze voor de consuls geleid waren, bekenden ze en werkten mee om zsm berecht te worden. Om consuls de tijd te geven voor onderzoek, werden alle rechtshandelingen voor dertig dagen opgeschort. Mensen die ingewijd waren maar niet meewerkten met schandelijke dingen werden beschermd. Leden vaak de doodstraf, soms gevangengezet. Vrouwen die veroordeeld waren moesten binnen familie gestraft worden. Als er niemand geschikt was om de doodstraf te voltrekken, moest het van staatswege gedaan worden. Bacchanalia werden verboden. Uitzondering als iemand op religieuze gronden vond dat hij de cultus niet kon verwaarlozen, na overleg via praetor urbanus met de senaat, grote overeenstemming in senaat en onder strenge voorwaarden.

Informanten werden beloond! Aebutius en Hispala kregen grote geldbedragen van quaestores urbani (beheerders schatkisten van de stad), Aebutius vrijgesteld van dienstplicht. Hispala kreeg recht eigendom te verkopen of aan anderen te geven, buiten haar familie te trouwen en beschermheer te kiezen. Ze mocht trouwen wie ze wilde en de man zou nooit om bedrog of eerloos handelen beschuldigd worden. Ze zou worden beschermd door de staat.

In Triolo, Zuid-Italië, is een inscriptie op een bronzen plaat gevonden met de tekst van het senaatsbesluit over de Bacchanaliën. Niet veel andere dingen dan wat ik al schreef, maar veel nadruk op de procedure die gevolgd moet worden als iemand een Bacchanaal houdt: alles moet via de staat en gereguleerd. Privé is wel het allerergste! Bovendien opgedragen deze bronzen plaat ergens op te hangen, waar het goed gelezen kan worden. Binnen tien dagen nadat dit bericht is meegedeeld, moeten de plaatsen van Bacchusverering verdwenen zijn, behalve wanneer daarin iets heiligs is.

Hoofdstuk 13: Van stad tot wereldrijk

1. De Republiek (510/509-27 v.C.)

De Romeinen wilden af van een absolute machthebber. Nu waren er twee bestuurders: consuls, met een ambtstermijn van 1 jaar. Gekozen uit kring van senatoren door volksvergadering. Alleen in crisissituaties kon de senaat de macht aan een *dictator* geven. Deze mocht slechts een halfjaar zijn *imperium* behouden.

Vanaf begin 5de eeuw hadden Romeinen een verdrag met de omliggende Latijnse steden: de *Latijnse Bond*. Ingegeven door gespannen relatie met burens *Aequi* en *Volsci*. De hele vijfde eeuw door heeft Rome oorlogen gevoerd met deze volken en gewonnen. Ook afgerekend met naburige *Samnitische* volk -> heel Midden-Italië vanaf begin 3e eeuw v/d Romeinen. Griekse steden in Zuid-Italië vreesden voor een ondermijning van eigen machtspositie, maar onderling te verdeeld om een vuist te maken tegen Rome. Romeinen bemoeiden zich met

plaatselijk conflict -> oorlog tussen Rome en Griekse stad Tarente in Zuid-It. 275 winnen de Romeinen, heel Italië onder Romeins gezag.

De Eerste Punische Oorlog (264-242v.C.)

Carthago, machtige stad aan kust Noord-Afrika. Groot deel van Sicilië in hun macht, bedreiging voor Romeinen. 264: oorlog brak uit. Romeinen moesten voor het eerst zeemanskunsten vertonen. Ondanks meerdere tegenslagen op den duur een machtige oorlogsvloot op het water, waarmee ze de zeeslag in 242 wonnen en zo de hele oorlog.

De eerste provincies

Nu waren de Romeinen voor het eerst in bezit van gebieden overzee, Sicilië, Sardinië en Corsica, voorheen Carthaags, en ze richtten deze gebieden in als *provincies*: onder controle van een gouverneur die door senaat werd afgevaardigd.

De Tweede en Derde Punische Oorlog (218-201 en 149-146 v.C.)

Carthago herstelde zich geleidelijk en breidde invloedssfeer uit tot in Spanje. Aanvankelijk wilden de Romeinen een vreedzame oplossing, maar na verwoesting van een Romeins gezinde stad in Spanje brak *Tweede Punische Oorlog* uit. Een kopstuk: *Hannibal*, die had gezworen de nederlaag tegen de Romeinen te wreken. Wist een enorm leger over de Alpen te voeren! Rome in rep en roer toen hij in 218 voet zette op Romeins grondgebied. Legers stuk voor stuk verslagen. Gruwelijkste nederlaag: 216 bij Cannae. Bloedigste slag voor Romeinen ooit. Verschillende steden in Zuid-Italië en op Sicilië zagen zo een kans om in opstand te komen. Dat Rome deze ellende toch nog overwon, was voornamelijk dankzij generaal *Publius Cornelius Scipio*. Vond dat Carthagers op eigen grondgebied aangepakt moesten worden, Hannibal zat immers geïsoleerd in Italië. Carthagers trokken Hannibal terug naar Carthago, maar Scipio versloeg hem in 202 op eigen bodem. Harde vredesvoorwaarden: geen oorlogshandelingen zonder instemming van Rome, inlevering bijna de hele vloot en enorme boete. Toen Carthago 149 zich niet aan deze voorw. hield -> stad, na beleg van drie jaar, in 146 met grond gelijk door Romeinen.

De verovering van Griekenland en de culturele gevolgen hiervan

148: Macedonië werd een Romeinse provincie, waaraan na korte tijd heel Griekenland werd toegevoegd. Tijdens de oorlogen die Romeinen in Griekenland gevoerd hadden vond culturele uitwisseling plaats. 167: duizend voornamen Grieken (filosofen, schrijvers ea) gegijzeld in Rome. Bovendien: Romeinse consul bracht na verwoesting van Corinthe in 146 scheepsladingen Griekse kunstschaten (oa beelden) naar Rome. Kennisgemaakt met hoogstaande Griekse cultuur! Sommige jonge voornamen Romeinen verzamelden een kring van Griekse intellectuelen om zich heen. Versmelting typisch Rom/Griekse denkbeelden. Ook oudere Romeinen die de nieuwe Griekse invloed als gevaar voor de staat zagen. Zo besloot de senaat bijv. in 161 de Griekse filosofen te verbannen, omdat ze de Romeinse jeugd zouden bederven.

2. De Burgeroorlogen

Het Romeinse rijk dus enorm gegroeid, maar de opbrengsten ervan kwamen vooral de adel *nobilitas* ten goede. Veel kleine boeren door verwoestingen Hannibal hun land kwijt. Land kwam in handen van *nobiles* die zo nog rijker werden. Ex-boeren probeerden *cliens* te worden bij aanzienlijke Romein en in ruil stemden ze op hun *patronus*. Verschillen arm en rijk zo nog groter. Het wachten was op *nobiles* die de armen zouden voorgaan in de strijd om een beter bestaan. Die kwamen er.

1e eeuw v.C. gekenmerkt door ruzies, moordpartijen en burgeroorlogen tussen leiders van *nobiles* die de senaat als centrale macht in Rome beschouwden en belangen van de rijksten behartigden (de senaatspartij) en *nobiles* die de volksvergadering naar voren schoven met intentie de belangen van het volk te behartigen (de volkspartij). De afschaffing van dienstplicht en oprichting van een beroepsleger had ten gevolge dat de soldaten zich meer dan voorheen verbonden voelden met bevelhebber -> gruwelijke bloedbaden. In de tachtiger jaren ging het meer en meer om persoonlijke macht: partij een middel om eigen invloed te vergroten. Zo werd Rome een politiek wespennest vol omkoping, verraad en samenzwering.

Hoofdrollen in deze machtsstrijd: *Pompejus* (senaatspartij) en *Caesar* (volkspartij). Caesar wist aanvankelijk ervoor te zorgen dat Pompejus met hem ging samenwerken en dat door deze samenwerking hun macht groter

werd. Bovendien wilden de invloed van het senaat aan banden leggen. Na de grote successen van Caesar in Gallië, werden onderlinge argwaan en rivaliteit groter. Pompejus zocht toenadering tot de senaat en in 52 werd hij door senaat benoemd tot *consul sine collega* (consul zonder ambtsgenoot). Toen Caesar zich vervolgens kandidaat stelde voor het volgende consulschap stemden Pompejus en senaat niet in. Caesar besloot met zijn leger Italië te trekken.

Met het oversteken van rivier de *Rubicon* begon weer een burgeroorlog. Pompejus stak over naar Noord-Griekenland voor het lichten van legers. Met andere troepen in Spanje en Noord-Afrika hoopte hij Caesar in de tang te nemen. Maar Caesar veroverde in no time Italië en versloeg in Spanje razendsnel de aanhangers van Pompejus. Terug naar Rome voor korte tijd om daar orde op zaken te stellen. Inmiddels had Pompejus een groot leger. Caesar stak Adriatische Zee over en versloeg Pompejus in de beslissende slag bij Pharsalus in 48 v.C. P ontsnapte en vluchtte naar koning van Egypte. Hij wilde een wit voetje halen bij Caesar en onthoofdde Pompejus. Caesar was daardoor verafschuwd. 45 v.C.: Caesar eindelijk heer en meester van het Romeinse Rijk. Liet zich benoemen tot *dictator* voor het leven, *imperator* (opperbevehebber) en *consul*. Republiek op sterven na dood. Een groep Senatoren echter wilde de Republiek herstellen en doodde hem in 44 v.C. Machtsvacuüm, dreiging nieuwe burgeroorlog.

3. Keizer Augustus

Marcus Antonius nam direct de leiding op zich over de aanhang van Caesar. Was naaste medewerker geweest. *Gnaeus Octavius*, kleinzoon van Caesars zus, was 19 en was erfgenaam van Caesar en bovendien geadopteerd als zoon. Nam nu de naam Gnaeus Julius Caesar Octavianus aan. Velen zagen in hem de ideale figuur om tijdelijk een tegenwicht te bieden tegen Marcus Antonius. Beiden streefden naar absolute macht, wat de senaat met lede ogen aanzag. De twee leek het daarom verstandig om de krachten te bundelen. Gezamenlijk namen ze wraak op politieke tegenstanders in Rome en rukten daarna op naar Griekenland om de moordenaars van Caesar, die zich daar hadden teruggetrokken, te verslaan. 42 v.C.: in de slag bij *Philippi* gedaan, verdeelden het rijk onder elkaar, waarbij Antonius oostelijke provincies en Gallia kreeg en Octavianus de overige westelijke provincies. Nu rivaliteit tussen de twee! Antonius trouwde in 36 v.C. met Cleopatra. Werd geminacht in Rome. Octavianus hitste hiermee de bevolking van Rome op en wees op een dreiging uit het oosten. Beide partijen maakten zich op voor de grote strijd. Bij *Actium* in West-Griekenland trokken de twee generaals in 31 v.C. met hun vloot en legioenen tegen elkaar op. Antonius en Cleopatra verpletterend verslagen en bleegden zelfmoord. Octavianus veroverde Egypte en maakte het tot persoonlijk provincie. *Caesarion*, zoon Cleopatra en Caesar (Caesars enige zoon) liet hij doden. Alleenheerschap in handen Octavianus. In 27 v.C. verleende de senaat hem eretitel *Augustus* (de Verhevene). Religieuze bijklank, voordien werden uitsluitend goden hiermee aangesproken. Daarnaast benoemd tot *Princeps civitatis* (eerste van de burgers). Noemde zichzelf ook *imperator*.

De Pax Augusta

Algemeen verlangen onder het volk na deze oorlogen naar vrede/rust/welvaart. Romeinen zagen in de keizer een redder, grote vredesstichter. Deze vrede was gunstig voor de bloei van het Romeinse Rijk. Boeren niet meer bang en er kon weer handel gedreven worden.

Propaganda

Augustus wilde de Romeinen overtuigen dat hij als keizer het Rijk vrede en welvaart had gebracht. Rome moest als hoofdstad mooier en grootser worden en met tempels, theaters, badhuizen en zuilengalerijen de grandeur van de Romeinen en de keizer uitstralen. Daarom voerde hij een omvangrijk bouwprogramma uit. Liet beroemde gebouwen herstellen en gaf opdracht nieuwe tempels, fora en zuilengalerijen aan te leggen. In alle provincies van het Rijk, van Britannia tot in het Verre Oosten, liet hij zichzelf en de keizerlijke familie als standbeelden, in portretten en op reliëfs vereeuwigen.

Ara Pacis

Op de plaats op het Forum Romanum waar Caesar was gecremeerd, liet hij de tempel van Divus Julius bouwen. Legde ook een forum voor zichzelf aan, Forum Augusti, met een tempel van Mars Ultor (Mars de Wreker (van de moordenaars van Caesar)). Ara Pacis, altaar van vrede, heeft een sterk propagandistische uitstraling, laat duidelijk zien hoezeer de kunst in dienst werd gesteld van het politieke programma. Gewijd op verjaardag van zijn vrouw in 9 v.C. In reliëf staat er een processie van leden van de keizerlijke familie afgebeeld. Verder de god Mars, een processie van verschillende priestercolleges, de personificatie van Italië, de godin Roma en Aeneas, de stamvader van het Romeinse volk. Classicistische stijl: grijpt terug op klassieke Griekse kunst uit de vijfde eeuw v.C.

Morele wederopbouw

Hervormingen niet alleen op sociaal en religieus terrein, maar ook op gebied van moraal. Na de oorlogen waren velen gesneuveld of van honger omgekomen. Om het aantal Romeinse burgers te vergroten, voerde Augustus wetten in die bepaalden dat Romeinse mannen voor een bepaalde leeftijd moesten trouwen, jonge weduwen zsm moesten hertrouwen en straf voor kinderloze paren en vreemdgangers. Ouders met drie of meer kinderen werden bevoorrecht: vader kreeg kans sneller carrière te maken. Naast het doel van bevolkingsgroei wilde Augustus hiermee de verloederde Romeinse samenleving herstellen. Augustus wilde dat de Romeinen weer volgens de oude Romeinse normen en waarden (*mores*) gingen leven, met *familia* en leven in dienst van de staat centraal.